

Μάνη: Ανιχνεύοντας διαρκείς αξίες

Σοφία Τσιράκη

Επικ. Καθηγήτρια ΕΜΠ

Καλαμάτα, 10-11-2016

Η εισήγηση θέτει ερωτήματα σχετικά με την πολυσήμαντη έννοια του τόπου ως σύνθετη υλική και εννοιολογική οντότητα και την διδακτική επίκαιρη αξία που μπορεί να έχει σήμερα. Εκπαιδευτικό νόημα που αφορά τόσο στην διαμόρφωση ευρύτερης καλλιέργειας του δημιουργού, όσο και σε συγκεκριμένες συνθετικές παραμέτρους στις οποίες η δημιουργική διαδικασία – από την Ιδέα έως την τελική της υλοποίηση – μπορεί να βασιστεί και να αντλήσει παραδείγματα και αναφορές. Αυτές οι τελευταίες, συσχετισμένες με νοηματικά πλούσιες στοιχειώδεις δομές επιχειρούν την απαρχή μιας προσπάθειας, ενός τρόπου ολιστικής προσέγγισης της αρχιτεκτονικής σκέψης και πράξης, όπου προϋπάρχουσα εμπειρία και γνώση, παλαιό και νέο, παραδοσιακό και νεωτερικό, συνυπάρχουν ως αδιάσπαστη ενότητα.

Σημείο αναφοράς θα αποτελέσει ένας χαρακτηριστικός παραδοσιακός οικισμός της Μάνης, η Βάθεια. Ωστόσο, νομίζω πως οι σκέψεις που ακολουθούν γενικεύονται και αφορούν πολλές και διαφορετικές περιπτώσεις περιοχών και οικισμών, (και όχι κατ' ανάγκην με τόσο ιδιόμορφα χαρακτηριστικά).

Μέσα από μια τέτοια ματιά, δεν θα επιμείνω σε ζητήματα διατήρησης, προστασίας, αποκατάστασης ή ένταξης, παρά μόνο έμμεσα, θεωρώντας πως ως ευρεία έννοια, ειδικά η ένταξη αφορά κάθε δημιουργική διαδικασία εν γένει και δεν μπορεί παρά να αυτονομηθεί ως επιμέρους ερευνητικό θέμα για λόγους μεθοδολογίας της σύνθεσης.

Θα επικεντρώσω λοιπόν, στο πως ο τόπος με την ιστορία του, την ταυτότητα του, μπορεί να αποτελεί σήμερα (παρά την προβολή των σύγχρονων παγκοσμιοποιημένων α-τόπων προτύπων) πηγή έμπνευσης, σημείο αναφοράς και γενεσιουργό στοιχείο Ιδεών για τη δημιουργία.

I. Μάνη

Την Βάθεια επισκέφτηκα αρχικά σε σπουδαστικό προπτυχιακό μάθημα της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ στα μέσα της δεκαετίας του '90. Να σημειώσω πως το μάθημα αυτό (επιλογής) διεξαγόταν σε ένα από τα τελευταία εξάμηνα των σπουδών, με υπεύθυνους τότε διδάσκοντες της οικοδομικής (όπως τον Φρ. Γουλιέλμο, Μ. Τζιτζά, Δ. Μπίρη, Ειρ. Εφesiού, Γ. Μακρή κ.α.)

Πέρα από την μελέτη και εξειδικευμένη έρευνα που πραγματοποιήσαμε, είχε ιδιαίτερη σημασία η βιωματική εμπειρία, η σχέση μας με τον τόπο, η επαφή μας με το φυσικό αλλά και ανθρωπογενές τοπίο, την ιστορία του και τα πολιτισμικά του χαρακτηριστικά. Τη μορφολογική του συγκρότηση, τη συνθετική του δομή, την τυπολογική του διάρθρωση, την υλική και κατασκευαστική του έκφραση.

Τις λίγες μέρες που μείναμε εκεί, μελετήσαμε τον οικισμό, ανακαλύψαμε την συγκρότηση του, περπατήσαμε τα στενά δαιδαλώδη μονοπάτια του, και αποτυπώσαμε τα κτίσματα που τον συγκροτούν, κυρίως πυργόσπιτα και κυβιστικά βοηθητικά κτήρια.

Παρότι την περίοδο εκείνη λειτουργούσαν ακόμα κάποιοι ξενώνες του ΕΟΤ, μεγάλο μέρος των κτισμάτων ήταν ακατοίκητα ή ερείπια. Θυμάμαι τον αέρα, την ερημιά, τις καταπληκτικές λιθοδομές, το άνυδρο τοπίο, ίχνη και γραμμές από το πέρασμα του ελάχιστου νερού που οδηγούσε σε στέρνες και πηγάδια, την άγρια φύτευση, τα φραγκόσυκα, το βραχώδες ανάγλυφο, τη μακρινή θέα της θάλασσας, που προσέδιδαν μια ιδιόμορφη, πρωτόγονη περιρρέουσα ατμόσφαιρα.

Ας σημειώσω επιπλέον συνοπτικά, πως οι πύργοι της Μάνης, ιδιότυπη κατηγορία λαϊκών κτισμάτων στην Ελλάδα (κυρίως του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα), σχετίζονται άμεσα τόσο με την ανάγκη ασφάλειας (από τους εισβολείς, κυρίως πειρατές) όσο και με την κοινωνική οργάνωση πατριαρχίας που επικρατούσε στην περιοχή και αποτελούσαν σύμβολα ισχύος, (καθώς το ύψος τους έφτανε και τα 20 μέτρα συμβολίζοντας την αξία της οικογένειας που τον κατείχε).

Πέτρινα, συνεκτικά, εσωστρεφή κτίσματα με ελάχιστα ανοίγματα, ίχνη μιας σκληρής ζωής σε έναν άγριο, άγονο τόπο, δείγματα μιας δομής, ενός ιδιαίτερου τύπου αρχιτεκτονικής, μέσα από έναν βίαιο τρόπο επιβίωσης, συσχετισμένης άμεσα με την κοινωνική και πολιτισμική οργάνωση που τα διαμόρφωσε.

Έτσι, η επίσκεψη και μελέτη του οικισμού στα σπουδαστικά μου χρόνια, έθεσε ένα γνωστό και θα έλεγα κοινό ερώτημα που συχνά επανέρχεται: Πως μπορεί σήμερα ένα τέτοιο ή ανάλογο παράδειγμα να αποτελέσει υπόβαθρο συνθετικής σκέψης και πράξης ξεπερνώντας την (ενδεχόμενη) ιστορική και γι αυτό στατική του διάσταση (ή την εικονογραφική, νοσταλγική σχέση με το παρελθόν) και να λειτουργήσει ως αφορμή για μια σύγχρονη συνθετική μεταγραφή; Να αποτελέσει δηλαδή έναν πυκνωτή ιδεών, έναν πυρήνα διαρκών αξιών;

Και επιπλέον, αναρωτιέμαι αν έχει σημασία σήμερα η ανίχνευση αξιών συσχετισμένων με την ιδιόμορφη έννοια του τόπου, τον χαρακτήρα του, την ιστορία του;

Ας σταθώ για λίγο στον προσδιορισμό της έννοιας του «τόπου».

II. Η φαινομενολογική προσέγγιση του Christian Norberg –Schulz: μια προσπάθεια ολιστικής προσέγγισης

Για τον Christian Norberg –Schulz ο τόπος, δεν εξαντλείται ούτε ως λογικό- μαθηματικός όρος, ούτε ως γεωμορφολογική οντότητα. Συγκροτεί εν δυνάμει τον «υπαρξιακό» χώρο, αποτελεί δηλαδή ο ίδιος ένα δοχείο ζωής και συνδέεται με την πολυδιάστατη έννοια της κατοίκησης. Κατοίκηση ωστόσο σημαίνει κάτι πολύ περισσότερο από αυτο- στέγαση ή ικανοποίηση βασικών αναγκών. Σημαίνει ότι ο χώρος που εκτυλίσσεται η ζωή είναι «τόπος», μια ολότητα κατασκευασμένη, ένα ποιοτικό καθολικό φαινόμενο, με αδιαχώριαστα φυσικά αλλά και μεταφυσικά χαρακτηριστικά, και εκφράζονται μέσα από τον γνωστό όρο *genius loci*.

Το *genius*, δηλαδή το δαιμόνιο ή το πνεύμα είναι απολύτως συνυφασμένο και αδιαχώριστο με το *locus* δηλαδή τον τόπο, καθορίζοντας τον διπτό και περιεκτικό του χαρακτήρα : Οντολογικό και εννοιολογικό. Αποτελείται από συγκεκριμένα πράγματα που έχουν υλική υπόσταση, δομή και σχήμα και καθορίζουν τις ιδιότητες του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου, αλλά και από

νοηματικές συνισταμένες που διαμορφώνουν αντίστοιχα την ατμόσφαιρα, τον πολιτισμικό χαρακτήρα, την παράδοση, το πνευματικό περιεχόμενο του τόπου. Έτσι, ο Ελύτης σε ένα κείμενο του 1991 σημειώνει πως «ένα τοπίο δεν είναι όπως το αντιλαμβάνονται μερικοί κάποιο απλώς σύνολο γης, φυτών και υδάτων. Είναι η προβολή της ψυχής ενός λαού πάνω στην ύλη».

III. 1. Genius: Το εννοιολογικό περιεχόμενο του τόπου

Η προβολή άρρητων στοιχείων, εννοιών και όχι κατ' ανάγκην υλικών πραγμάτων θα μπορούσε (υπό προϋποθέσεις) να συντελεί στην ενεργοποίηση της σκέψης και στον μετασχηματισμό της εικόνας ή της ατμόσφαιρας του τόπου σε ουσιώδες νόημα, με ατομικό αλλά και συλλογικό χαρακτήρα.

Ειδικά τη σύγχρονη εποχή, όπου η κυρίαρχη ιδεολογία προβάλλει ή ακόμη και επιβάλλει, μια εκσυγχρονιστική, παγκοσμιοποιημένη άποψη που θέτει ως πρότυπο το σύγχρονο καταναλωτή-πολίτη του κόσμου να έχει απολέσει κάθε κοινωνική, πολιτική, πολιτισμική συνείδηση και εντόπια ταυτότητα, η καλλιέργεια κριτικής ιστορικής και πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας, η βιωματική σχέση με την προϋπάρχουσα γνώση και εμπειρία, η πραγματική επαφή μας με τον τόπο, η κατανόηση της αιτίας και των αναγκών που διαμόρφωσαν συγκεκριμένες επιλογές, η οικονομία του μέσου με τον συχνά παράλληλο πλούτο στην έκφραση, η ηθική εντέλει που απορρέει από τα κτίσματα αυτά, μπορούν ίσως να συνεργήσουν στην συγκρότηση της προσωπικότητας του δημιουργού.

Να διαμορφώσουν δηλαδή, μια ευρύτερη εκπαίδευση, να συμβάλλουν στο άνοιγμα ενός προσωπικού διδακτικού δρόμου διερευνώντας το ιδεολογικό υπόβαθρο των πράξεων μας, το αιτιώδες γιατί, που ξεπερνά την αρχιτεκτονική και σχετίζεται με την ίδια τη ζωή.

Επιπλέον θεωρώ ότι οι τόποι αυτοί, αποπνέουν μια ιδιότυπη πνευματικότητα. Παρότι έννοια δύσκολα προσδιορίσιμη, (καθώς δεν είναι ούτε απολύτως διακριτή ως χωρική ιδιότητα, ούτε αντιληπτή ως υλικό χαρακτηριστικό του χώρου), όταν και όπου κανείς μπορεί να τη νιώσει, ή να τη διακρίνει, αυτή, νοηματοδοτεί το έργο και το καθιστά οικουμενικό, πανανθρώπινο, διαχρονικό. Έτσι συνδέεται το αναγκαίο με το διαρκές, το παλαιό με το νέο, το παραδοσιακό με το νεωτερικό, το ατομικό με το συλλογικό, το τυπικό με το πρωτότυπο.

III. 2. Locus: Η υλική υπόσταση του τόπου

Ας αναφέρω όμως ενδεικτικά, και συγκεκριμένα στοιχεία που συγκροτούν την υλική υπόσταση του τόπου και θα μπορούσαν να αποτελέσουν πεδίο αναφοράς στη διαμόρφωση Ιδεών για τη συνθετική δημιουργία.

Επιστρέφοντας στο παράδειγμα της Βάθειας, παρατηρεί κανείς πως παρά την ελεύθερη τοπολογική οργάνωση του οικισμού, τα επιμέρους κτίσματα έχουν σαφή δομή και καθαρή γεωμετρία. Μπορεί να πει κανείς πως σε ένα αφαιρετικό, δομικό επίπεδο, ο οικισμός συγκροτείται από μοναδιαίους κύβους, ή παραλληλόγραμμα (τους πύργους) που παρότι διαφορετικοί μεταξύ τους έχουν κοινά τυπολογικά χαρακτηριστικά και τον οργανώνουν σε ένα συνθετικό όλο.

Για παράδειγμα, ο κύβος ως τύπος και η αντίστοιχη τυπολογία μπορεί να αποτελέσει γενετικό χαρακτηριστικό της συνθετικής δομής όχι μόνο ενός οικισμού, αλλά αρχέτυπη διαχρονική δομή της σύγχρονης αρχιτεκτονικής πράξης.

Επιπλέον, ας θυμηθούμε πως τα αυτόνομα πρωτογενή πρίσματα, που συναντάμε στη συγκρότηση των παραδοσιακών οικισμών ή στην ελληνική ύπαιθρο, τα καθαρά γεωμετρικά σχήματα, ο κύβος, ο κύλινδρος, η σφαίρα, (τα Πλατωνικά στερεά) χρησιμοποιήθηκαν συχνά από τους πρωτεργάτες της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, ως γενεσιουργά συνθετικά στοιχεία.

Ο Le Corbusier για παράδειγμα, στο βιβλίο του «Προς μια αρχιτεκτονική» στην προσπάθεια του να ορίσει τον τρόπο να χρησιμοποιηθεί γόνιμα και διδακτικά, σταθεροποιητικά αλλά και κινητικά η προϋπάρχουσα αρχιτεκτονική γνώση (από την αρχαία έως την λαϊκή ή παραδοσιακή, ακόμη και βιομηχανική αρχιτεκτονική) επιχειρεί σειρά αντίστοιχων αναλογικών συσχετισμών. Στο κεφάλαιο το Μάθημα της Ρώμης, είναι χαρακτηριστική η προσπάθεια -με σύγχρονο, δομικό, μαθηματικό τρόπο και όχι εικονογραφικό ή ρομαντικό- ανάγνωσης των ιστορικών κτιρίων, θεωρημένων ως καθαρών γεωμετρικών σχημάτων που προσιδιάζουν στα ιδανικά Πλατωνικά στερεά, και συνθέτουν την αστική ολότητα.

Πρόκειται για ένα αλφαβητάρι αρχιτεκτονικής που στον εκπαιδευτικό χώρο μπορεί αντίστοιχα να συσχετιστεί με το εικαστικό συντακτικό της διδασκαλίας του Bauhaus, και επιτρέπει την ανάλυση της σύνθεσης στα δομικά στοιχεία που την συγκροτούν: στο σημείο, τη γραμμή, το επίπεδο. Σειρά δασκάλων οδηγείται μέσα από τη συστηματοποίηση της σκέψης στη συγκρότηση ενός τέτοιου εικαστικού «συντακτικού», στηριγμένου σε βασικές έννοιες και πρωτογενή στοιχεία καθώς η διαμόρφωση μιας αντίστοιχης «γραμματικής» επιτρέπει την κωδικοποίηση των αυτόνομων στοιχείων και θέτει θεμελιώδεις βάσεις στο δημιουργικό φαινόμενο.

Να σημειώσω εδώ, την σημασία που είχαν για την Μοντερνιστική εκπαίδευση, έννοιες όπως η δομή, η αναζήτηση του ουσιώδους, η διάκριση του γεννήτορα άξονα της μορφής, αλλά και η ικανότητα αφαίρεσης και γενίκευσης, τόσο στην αντίληψη και καλλιέργεια της σκέψης και πράξης, όσο και στο χειρισμό των αναπααραστατικών εργαλείων.

Ας αναφέρω (αναγκαστικά συνοπτικά) πως κατ' αναλογία, στον χώρο της αρχιτεκτονικής εκπαίδευσης, επιχειρείται από τον Δ. Φατούρο, σε πολλά βιβλία του, η διερεύνηση και ο ορισμός ενός συντακτικού της αρχιτεκτονικής σύνθεσης για την οργάνωση και κωδικοποίηση των συνθετικών στοιχείων που διαμορφώνουν την ολότητα του αρχιτεκτονικού χώρου. Όπως σημειώνει ο ίδιος, τα δομικά σχήματα είναι συγχρόνως υπερτοπικά αλλά και απολύτως εντόπια, παλαιά αλλά και νέα, ατομικά αλλά και πανανθρώπινα.

Αντίστοιχα, ο Τ. Μπίρης με την εισαγωγή στο Α' έτος του μαθήματος των αρχιτεκτονικών συνθέσεων, ενός απλούστατου ως προς τα στοιχεία του μοντέλου επιχειρεί την απεικόνιση βασικών αρχετυπικών χωρικών διατάξεων, στο πλαίσιο δοκιμών και μετασχηματισμών της σχέσης των συνθετικών στοιχείων και του χώρου που αυτά κάθε φορά παράγουν. Τα εξαρτήματα του εκπαιδευτικού αυτού εργαλείου είναι αφαιρετικά ως προς τη μορφή τους, καθώς είναι κυρίως τα δομικά μέλη που πρωτογενώς διαμορφώνουν το χώρο (όπως στύλοι, πλάκες, τοιχώματα, δοκοί, σκάλες κ.α). Μέσα από τη συγκρότηση αρχετυπικών σχηματισμών και χώρων, μελετούνται έννοιες όπως, σημείο αναφοράς, άξονας, κίνηση και στάση, άνοδος, κάθοδος, κλίμακα, αναλογία, στοά, αίθριο, γωνία, ελεύθερος τοίχος, καμπύλη κτλ.

Σειρά τέτοιων συσχετίσεων μας επιτρέπει την ζωντανή σχέση μας με την προϋπάρχουσα αρχιτεκτονική (λαϊκή και έντεχνη) και το διδακτικό ρόλο των αχρονικών αρχετύπων που συνδέουν το παρόν με το παρελθόν. Η ανάγνωση πρωτογενών γεωμετρικών δομών και σχημάτων μπορεί έτσι να αποτελέσει πυκνωτή ιδεών για μια σύγχρονη μεταγραφή της αρχιτεκτονικής πράξης.

Στο χώρο της αρχιτεκτονικής εφαρμογής, ενδεικτικό παράδειγμα της παραπάνω δομικής προσέγγισης αποτελεί:

-το καθαρό σχήμα του κύβου και ο μετασχηματισμός του με την αφαίρεση ή πρόσθεση χωρικής μάζας (στο έργο του Τ. Μπίρη),

-η στιβαρή σχέση με τη γη του ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου (στο έργο του Ν. Κτενά) ,

-η δύναμη της καθαρής γραμμής μέσα στο τοπίο (στο έργο των Ησαΐα και Παπαϊωάννου)

και πολλές άλλες εφαρμογές, που λόγω χρόνου δεν θα επεκταθώ.

Ας σημειώσω, πως αυτή η αφαιρετική, δομική προσέγγιση, μας επιτρέπει σειρά ανάλογων συσχετισμών και παρατηρήσεων που αφορούν τη συσχέτιση του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου. Και πάλι εδώ, ο Schulz, επιχειρεί να γεφυρώσει έννοιες που χαρακτηρίζουν τόσο τον κτισμένο όσο και τον φυσικό χώρο: για παράδειγμα ο πολυδιάστατος ορισμός του ορίου που για τον κτισμένο χώρο είναι το δάπεδο, ο τοίχος, η οροφή και για τον φυσικό χώρο είναι το έδαφος, ο ορίζοντας, ο ουρανός. Τα όρια αυτά ορίζουν την έννοια του περικλειστού, και επαναπροσδιορίζονται αντιθετικά με τα ανοίγματα. Το πλήρες και το κενό, η ολότητα και η διασπορά, η υλικότητα, το σημείο αναφοράς κ.α. αναλύονται επίσης, αποτελώντας ενδεικτικά στοιχεία για τη διαρκή διδακτική αξία που μπορεί να έχει ο τόπος ως πεδίο αναφοράς σύγχρονης αρχιτεκτονικής.

Επιπλέον, επιστρέφοντας στην περίπτωση της Μάνης, μπορούν να αναφερθούν και πολλές άλλες έννοιες:

-η ενότητα κτίσματος- τοπίου

-ο τρόπος που σχετίζεται το κτίσμα με το έδαφος

-η γυμνότητα και αφαίρεση

-η καθαρότητα της μορφής

-η υλικότητα

(και πολλά άλλα).

IV. Επιστροφή στη Μάνη – Ηλίας Δεκουλάκος

Ο ζωγράφος Ηλίας Δεκουλάκος σε μια έκθεση για τη Μάνη το 1992 στην Εθνική Πινακοθήκη, αναφερόταν στην αναγκαιότητα ως δημιουργός να βιώσεις και να κατανοήσεις τον τόπο στην φυσική και μεταφυσική του διάσταση, προκειμένου να καλλιεργήσεις την προσωπικότητα σου και να αντλήσεις από αυτόν Ιδέες και υλικό, προκειμένου να φτιάξεις κάτι δικό σου, που να απαντά στα αιτήματα του σύγχρονου εποχής .

Ωστόσο, η αναζήτηση των στοιχείων εκείνων που μπορούν εν δυνάμει να αποτελέσουν γενεσιουργό πυρήνα της Ιδέας δεν μπορεί παρά να είναι και πολύ προσωπική, μυστηριώδης άρρητη, ως η άλλη πλευρά της έλλογης δημιουργικής σκέψης και πράξης. Γιατί, εδώ, όπως ο ίδιος ο ζωγράφος αναφέρει λίγο παρακάτω στο ίδιο κείμενο, συμβαίνουν και πράγματα που νιώθονται, αλλά δεν εξηγούνται. Αφορούν την γριφώδη διαμόρφωση της επιθυμίας και πρόθεσης του δημιουργού, έναν μύχιο προσωπικό τρόπο να βλέπεις τον κόσμο γύρω σου, την απαρχή για κάθε δημιουργική πράξη.